

Handreiking voor het inzetten van een preventie- en zorgarrangement

**Van plagen tot
pesten**

In het nieuwe jeugdstelsel richten gemeenten hun eigen preventie- en zorgaanbod voor kinderen, jongeren en ouders in. Maar welke programma's, behandelingen en trainingen zijn er beschikbaar? Hoe staat het met de kwaliteit en de effectiviteit daarvan? En voor welke doelgroepen zijn de interventies geschikt?

Met een serie brochures biedt het Nederlands Jeugdinstituut handreikingen aan gemeenten die een samenhangend en dekkend preventie- en zorgarrangement willen samenstellen.

Elke brochure biedt een overzicht van erkende interventies op een bepaald gebied van opgroeien en opvoeden.

In deze brochure gaat het om pesten. Wat wordt er onder pesten verstaan en welke interventies kunnen ervoor worden ingezet?

Problemen door pesten

Veel schoolgaande kinderen worden wel eens gepest of pesten zelf. Meestal gaat het om incidenten. Een eenmalige pestervaring is zelden erg traumatiserend. Maar vooral kinderen die herhaaldelijk en op verschillende manieren zijn gepest, kunnen last hebben van sociale en emotionele problemen.

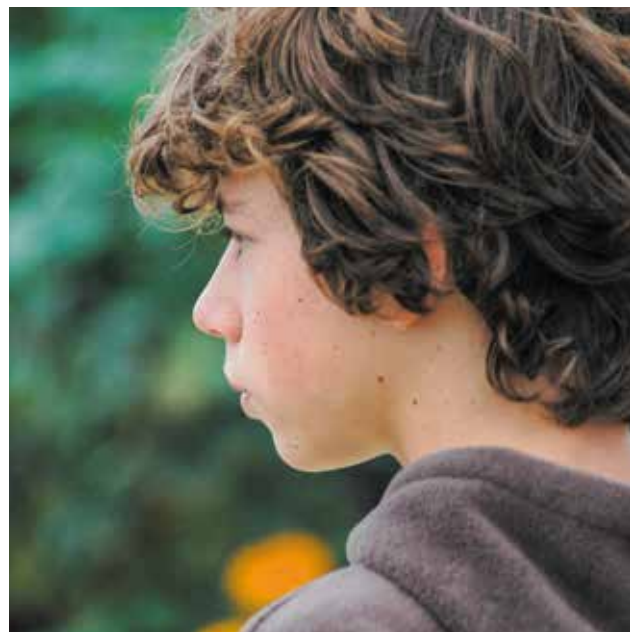
Pesten kan direct of indirect gebeuren. Direct pesten is voor iedereen zichtbaar, en gebeurt dus niet stiekem. Iemand openlijk uitschelden is daar een voorbeeld van. Indirect pesten is vaak juist niet zichtbaar. Bijvoorbeeld wanneer een kind continu door de groep wordt buitengesloten. Pesten kan worden gezien als een groepsproces. De meeste kinderen zijn daar niet actief bij betrokken, maar ze zijn wel getuige van pestgedrag en hun reactie daarop is bepalend voor wat er gebeurt. Door hun houding wordt het pesten in stand gehouden en wordt het niet ontmoedigd.

De schattingen van het aantal leerlingen dat pest of wordt gepest, lopen sterk uiteen. Onderzoek naar pesten is veelal gebaseerd op zelfrapportage, waardoor de resultaten afhankelijk zijn van wat de jongeren zelf beleven en hoe zij tegen het begrip 'pesten' aankijken. De definitie van het begrip 'pesten' verschilt per onderzoek. Uit het HBSC-onderzoek van 2013 blijkt dat pesten zowel op de basisschool als in de onderbouw van het voortgezet onderwijs vaak voorkomt. Respectievelijk 20 en 22 procent van de scholieren heeft zich er de maanden voorafgaand aan het onderzoek minimaal één keer schuldig aan gemaakt. In het basisonderwijs zegt bijna

4 procent van de leerlingen structureel te pesten (twee keer per maand of vaker) en in het voortgezet onderwijs is dit bijna 5 procent van de leerlingen. Als het gaat om gepest worden zegt 10 procent van de leerlingen op de basisschool in de afgelopen maanden gepest te zijn. Scholieren van het voortgezet onderwijs worden naar eigen zeggen minder vaak gepest. Zo'n 7 procent zegt in de voorgaande periode gepest te zijn. Verder is er geen sekseverschil gevonden, noch een verschil tussen de leeftijdsgroepen. Uit cijfers van de landelijke monitor *Sociale Veiligheid in en rond scholen* blijkt dat ruim 10 procent van de leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs zich minder veilig voelt op school. Zij hebben te maken met een of andere vorm van pesten of geweld. Volgens een ander onderzoek uit 2012, waarbij onder 90.000 leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs de School Attitude Questionnaire Internet (SAQI) werd afgenomen, blijkt pesten veel meer en heftiger voor te komen dan tot nu toe werd aangenomen. Hieruit kwam naar voren dat 65 procent van de leerlingen min of meer, 40 procent middelmatig en 12 procent ernstig gepest wordt, en slechts 25 procent helemaal niet. In de praktijk komt het erop neer dat er in een klas in het basisonderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs

Wat is pesten?

Pesten is het systematisch uitoefenen van psychische of fysieke mishandeling op iemand die niet in staat is zich te verdedigen. Het is iets anders dan plagen, wat vrienden onderling ook wel doen en wat meer incidenteel gebeurt. Pesten heeft gevolgen voor de geestelijke gezondheid en de verdere ontwikkeling van alle betrokkenen.

zo'n twee á drie leerlingen zitten die regelmatig (circa tweemaal per maand) gepest worden.

Een relatief nieuwe vorm van pesten is digitaal pesten. Dit gebeurt via de computer of de mobiele telefoon, zoals negatieve berichten rondsturen over een persoon per sms of e-mail, kwetsende of bedreigende e-mails sturen, bedreigen of lastig vallen via chatprogramma's en beledigende gegevens of foto's van het slachtoffer op internet plaatsen. In de *Veiligheidsmonitor 2012* heeft het CBS onder meer gegevens verzameld over cyberpesten onder alle leeftijdsgroepen. In 2012 is 10 procent van de jongeren van 15 tot 18 jaar gepest op internet. Laster, roddel en achterklap komen het meest voor, gevolgd door stalken, bedreiging en chantage. Anders dan pesten op school gaat digitaal pesten vaak door buiten de schoolmuren en kan het een grote negatieve impact hebben op relaties tussen kinderen, groepen, en zelfs ouders. Minder dan een op de tien jongeren die met pesten via internet te maken krijgt, maakt hiervan melding bij de politie of een andere instantie.

Welke problemen zijn het gevolg van pesten?

Pesten is niet alleen schadelijk voor slachtoffers, maar ook voor de pester zelf. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat gepest worden gevoelens van eenzaamheid en depressie vergroot en bestaande problemen verergert. Slachtoffers gaan zichzelf door het pesten minder leuk vinden, vertrouwen hun leeftijdgenoten niet en zijn bang om naar school te gaan. Die gevoelens kunnen leiden tot verder isolement en diepere depressie en nog meer pestgedrag uitlokken.

De gevolgen voor pesters zijn op korte termijn nog niet negatief. Op de lange termijn kunnen pesters echter wel sociale problemen krijgen. Zij lopen een grotere kans op ernstige problemen in hun adolescentie. Statistisch gezien komen ze vaker met justitie in aanraking, drinken ze meer alcohol en onder pesters komt vaker zelfmoord voor dan onder niet-pesters.

Mogelijke werkwijzen hoe pesten te voorkomen en aan te pakken

Het voorkomen en tegengaan van pesten behoort, volgens landelijke afspraken in het Referentiekader passend onderwijs, tot de basisondersteuning die een school biedt. Daarbij moeten de volgende vijf aspecten goed geregeld zijn:

1. het *voorkomen* van pesten
2. het *vroegtijdig signaleren*
3. het *adequaat ingrijpen*
4. *nazorg*
5. *monitoring*.

In de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nederlands Jeugdinstituut zijn voor deze aspecten interventies te vinden, zoals de hieronder beschreven preventieve en curatieve programma's. Maar scholen kunnen ook inzicht krijgen in de veiligheidsbeleving van leerlingen door systematische en periodieke metingen uit te voeren. Of ze kunnen bijvoorbeeld de plan-do-check-act-beleidscyclus van school gebruiken om het verloop van ingezette programma's te volgen (zie www.nji.nl/pesten). Scholen zijn vrij om te kiezen voor een aanpak die bij hen past.

Wereldwijd zijn er inmiddels veel anti-pestprogramma's ontwikkeld. Het overgrote deel van deze programma's wordt uitgevoerd op scholen. Maar naar de effectiviteit van deze programma's is relatief nog weinig onderzoek gedaan. Programma's om pesten te voorkomen of terug te dringen kunnen gericht zijn op de school, de klas, de ouders of op individuele leerlingen (zowel 'pesters' als 'gepesten'). Een voorbeeld van een (individueel) programma gericht op het voorkomen of terugdringen van pesten is assertiviteitstraining voor jeugdigen die gepest worden of een verhoogd risico lopen. In zulke trainingen leren jeugdigen om op niet-passieve, maar ook niet-agressieve wijze te reageren. Voorbeelden van maatregelen op schoolniveau zijn: het opstellen van schoolregels tegen pesten en het verbeteren van het toezicht op schoolpleinen. Ook het inzetten van leerlingen die zelf niet bij pesten betrokken zijn, heeft veelbelovende resultaten opgeleverd. Zij kunnen bijvoorbeeld gevraagd worden om vriendschap te sluiten met, of bescherming te bieden aan een leeftijdgenoot die gepest wordt, of om te

bemiddelen bij ruzies tussen leerlingen. Van verschillende interventies op schoolniveau is bekend dat zij positieve effecten hebben op pesten. Klassikale interventies vinden vaak plaats in de vorm van groepsgesprekken over onderlinge relaties of over pesten. In zulke gesprekken wordt dan geprobeerd het bewustzijn van leerlingen te verhogen, ideeën op te doen om pestgedrag tegen te gaan en/of regels te ontwikkelen om het pesten aan te pakken. Vooral nog heeft het onderzoek naar klassikale interventies geen eenduidige resultaten opgeleverd.

De beste resultaten worden tot nu toe behaald met een schoolbrede aanpak. Deze schoolbrede aanpak combineert interventies op school-, klassikaal en individueel niveau. Hoewel anti-pestprogramma's niet altijd specifiek op ouders gericht zijn, is ouderbetrokkenheid waarbij ouders en school vanuit een gezamenlijke verantwoordelijkheid werken aan het voorkomen, signaleren en aanpakken van pesten, onontbeerlijk.

In de afgelopen jaren is er naast blijvende aandacht voor pestprotocollen op scholen ook in de (sociale) media veel aandacht geweest voor pesten. Om scholen te begeleiden bij het kiezen van een goed anti-pestprogramma is in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een commissie van onafhankelijke deskundigen samengesteld: **de Commissie Anti-pestprogramma's**. Deze commissie heeft de kwaliteit en de effectiviteit beoordeeld van de aangemelde anti-pestprogramma's die scholen kunnen gebruiken bij de aanpak van pesten. Tot nu toe zijn er dertien anti-pestprogramma's beoordeeld als veelbelovend in het voorkomen en tegengaan van pesten. Deze lijst van dertien programma's is voorlopig. Verschillende van de door de commissie afgewezen programma's worden wel degelijk als kansrijk gezien. Zo behoorde tot de in 2014 afgewezen programma's ook *Positive Action*, een in de VS als zeer goed beoordeeld schoolbreed anti-pestprogramma, dat echter nog onvoldoende empirische onderbouwing had in de Nederlandse onderwijscontext; daaraan wordt nu hard gewerkt. In de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nederlands Jeugdinstituut zijn ook een aantal programma's opgenomen, die wellicht geschikt zijn in het kader van sociale veiligheid op school (zie ww.nji.nl/Pesten-Praktijk-Erkende-interventies).

In tegenstelling tot de aanpak van 'gewoon' pestgedrag, weten we nog niet goed wat werkt tegen cyberpesten. Er is onderzoek nodig waarin de werkzaamheid van specifieke elementen bij het aanpakken van cyberpesten met elkaar vergeleken worden.

Interventies gericht op jeugd met een lichte verstandelijke beperking

Sommige kinderen of jongeren hebben een lichte verstandelijke beperking (LVB). Veel internaliserende en externaliserende problemen komen bij hen gemiddeld vaker voor. Om de begeleiding of behandeling beter te laten aansluiten, is kennis nodig over wat een LVB is en hoe daar rekening mee kan worden gehouden in de begeleiding of behandeling. Informatie over wat een LVB is, vindt u in de *factsheet Jeugdigen met een lichte verstandelijke beperking* van de Vereniging Orthopedagogische Behandelcentra (VOBC). Daarnaast heeft het Nederlands Jeugdinstituut werkzame factoren op een rij gezet in de publicatie *Wat werkt bij jeugdigen met een lichte verstandelijke beperking?*

Preventieve programma's voor pesten in en om school

Preventieve programma's zijn bedoeld om mogelijke problemen te voorkómen. De programma's die we in deze paragraaf noemen zijn voornamelijk gericht op de preventie van pestgedrag. De programma's zijn door de Commissie Anti-pestprogramma's als veelbelovend beoordeeld. De meeste van deze programma's zijn ook beoordeeld door de Erkenningscommissie Interventies en staan in de Databank Effectieve Jeugdinterventies. *KiVa* en *PRIMA* zijn schoolbrede programma's die primair specifiek gericht zijn op het tegengaan van pesten. *De Vreedzame School*, *Kanjertraining* en *School Wide Positive Behavior Support (SWPBS)* zijn schoolbrede programma's die niet specifiek gericht zijn op pesten, maar wel mogelijkheden bieden voor het voorkomen en aanpakken ervan. De programma's *Taakspel*, *Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD)*, *Omgaan met elkaar* en *Zippy's Vrienden* zijn klasseninterventies die bijdragen aan een goede omgang tussen kinderen, waarbij het aannemelijk is dat het pesten tegengaat. Dit is echter nog niet aangetoond.

Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD) is een klassikaal leerplan waarmee scholen op systematische en planmatige wijze de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen (4-12 jaar) kunnen bevorderen. Het programma is gericht op kinderen in het reguliere en speciaal basisonderwijs en op scholen voor speciaal onderwijs binnen een regionaal expertisecentrum (REC).

In **De Vreedzame School** staan sociale competentie en democratisch burgerschap centraal. Het programma wordt uitgevoerd in alle groepen van de basisschool (4-12 jaar). Leerkrachten worden getraind om het programma uit te voeren, waarvan de basis bestaat uit wekelijkse lessen. Daarnaast wordt leerlingmediatie ingezet. Ook ouders worden betrokken in het programma.

PRIMA is een anti-pestprogramma voor basisscholen (4-12 jaar). De scholen worden twee jaar begeleid bij het in- en uitvoeren van een integrale aanpak van pesten op schoolniveau (onder andere training van leerkrachten),

groepsniveau (groepslessen) en individueel niveau (individuele begeleiding). Het doel is het verminderen en voorkomen van pestgedrag.

Kanjertraining is bedoeld voor kinderen en jongeren (4-15 jaar) die problemen hebben in de omgang met anderen en voor hun klasgenoten en/of ouders. Het doel is sociaal vaardig gedrag te stimuleren en sociale problemen zoals pesten, conflicten, uitsluiting en sociaal teruggetrokken gedrag te voorkomen of verminderen. De training wordt schoolbreed ingezet in het onderwijs met wekelijkse klassikale lessen, en wordt aan kinderen met hun ouders in groepen gegeven op psychologische praktijken. De aanpak van de Kanjertraining komt ook tot uiting in leerkrachtgedrag, schoolbeleid en ouderparticipatie.

Zippy's Vrienden is gericht op het voorkomen van angststoornissen en depressieve stoornissen bij kinderen (5-10 jaar, groepen 2 t/m 6). Kinderen leren copingstrategieën aan, waardoor hun sociaal-emotionele vaardigheden verbeteren. Het is een klassikale methode, gebaseerd op cognitief-gedragstherapeutische principes. Het uiteindelijke doel is voorkomen dat kinderen (later) psychosociale en emotionele problemen of stoornissen ontwikkelen.

Omgaan met Elkaar is een klasseninterventie met als doel de competenties van leerlingen (6-18 jaar) om respectvol met elkaar om te gaan te vergroten. Om een veilig leerklimaat te creëren waarin alle leerlingen zich vrij voelen om zich uit te spreken en om te oefenen, wordt er in subgroepen gewerkt. Het programma is ontwikkeld vanuit het besef dat een kind dat vaak een negatieve rol aanneemt een stukje kan opschuiven naar een positievere rol en dat daarmee de groepsdynamiek kan veranderen. Naast dit leerlingprogramma bestaat dit anti-pestproject uit een workshop voor professionals en een themabijeenkomst voor ouders.

School-Wide Positive Behavior Support (SWPBS)

is gericht op het bevorderen van sociaal gedrag en het verminderen van gedragsproblemen bij leerlingen in het primair, voortgezet en speciaal onderwijs (6-18 jaar). Het is een driejarige systematische en gelaagde gedragsaanpak. Daarbij worden gedragsbeïnvloedende technieken schoolbreed en preventief toegepast, wordt ongewenst gedrag schoolbreed geregistreerd/gesignaleerd en worden bestaande interventies op maat ingezet voor leerlingen met risicovol gedrag.

Taakspel is een universeel preventieprogramma. In een groepsgerichte aanpak voor groep 4 tot en met 8 van het basisonderwijs (7-12 jaar), leren leerlingen zich via een spel beter aan klassenregels en regels op de speelplaats te houden. Doel is bij de kinderen taakgericht gedrag te verbeteren en regelovertrekend gedrag te verminderen, en een positief onderwijsklimaat te bevorderen. Uiteindelijk doel is beginnend probleemgedrag in een vroeg stadium te verminderen en om te buigen in positief gedrag.

KiVa is een preventief en curatief schoolbreed anti-pestprogramma dat ontwikkeld is in Finland. Daarbij wordt de kracht van de groep gebruikt om pestproblemen op te lossen. Leerlingen van de bovenbouw van de basisschool (7-13 jaar) verwerven kennis en vaardigheden om samen op te treden tegen pesters en elkaar te helpen, waardoor pesten vermindert en welbevinden, motivatie en schoolprestaties van alle leerlingen verbeteren. Door gerichte training en begeleiding fungeren leerkrachten als daadkrachtig rolmodel voor leerlingen.

Preventieve programma's voor pesten in en om school

Interventie	Classificatie	Doelgroep
PAD-leerplan	3	Klas basisschool (4-12 jaar)
De Vreedzame School	2	Basisschool (4-12 jaar)
PRIMA	1	Basisschool (4-12 jaar)
Kanjertraining	4	Basis- en middelbare school (4-15 jaar)
Zippy's Vrienden	1	Klas basisschool (5-10 jaar, groepen 2 t/m 6)
Omgaan met Elkaar	*	Klas basis- of middelbare school (6-18 jaar)
SWPBS	1	Basis- en middelbare school (6-18 jaar)
Taakspel	4	Klas basisschool (7-12 jaar)
KiVa	3	Basisschool (4-12 jaar)

1 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'goed onderbouwd'

2 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens eerste aanwijzingen'

3 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens goede aanwijzingen'

4 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens sterke aanwijzingen'

5 = erkend door de Erkenningscommissie Gedragsinterventies van Justitie

* = Niet beoordeeld door de Erkenningscommissie Interventies

Curatieve programma's bij pesten in en om school

Wanneer het pesten hardnekkig, indringend en complex is, kan het nodig zijn een specifiek programma in te zetten om pesten tegen te gaan. De volgende programma's zijn op zichzelf niet voldoende als anti-pestprogramma, maar kunnen ingezet worden als geïndiceerd programma (dus als programma voor een specifieke doelgroep): *Sta Sterk Training*, *Alles Kidzzz* en *Plezier op school*. *PRIMA*, *Kanjertraining*, *School Wide Positive Behavior Support (SWPBS)* en *Omgaan met elkaar* zijn naast preventief ook curatief van aard. Het programma *Pestkoppenstoppen* is specifiek gericht op brugklassen van het vmbo.

Sta Sterk Training is een training voor slachtoffers van pesten. Het doel van de training is de weerbaarheid van de kinderen (8-12 jaar) te vergroten zodat zij effectiever reageren op pestgedrag. Op die manier wordt de negatieve invloed van het pesten beperkt en het risico op pesten verkleind. Het programma bestaat uit tien wekelijkse bijeenkomsten voor kinderen en twee ouderbijeenkomsten.

Alles Kidzzz is een individuele sociaal cognitieve training met als doel gedragsstoornissen te helpen voorkomen bij kinderen (9-12 jaar) met externaliserend probleemgedrag. In de training werken de kinderen aan hun sociale cognities en een positief zelfbeeld, leren zij hun woede beter te

reguleren en ontwikkelen zij alternatief prosociaal gedrag. De training vindt plaats op school, in acht wekelijkse bijeenkomsten. Ook vinden gesprekken plaats met de ouders en de leerkracht van het kind.

Plezier op school is een zomercursus voor aanstaande brugklassers (11-13 jaar) die op de basisschool gepest werden of andere problemen hadden in de omgang met leeftijdgenoten. Het doel is de sociale competentie van de kinderen te vergroten, zodat zij een goede start kunnen maken op het voortgezet onderwijs en het risico op herhaling van deze omgangsproblemen verkleind wordt.

Pestkoppenstoppen is een laagdrempelig, goedkoop online programma dat specifiek gericht is op brugklassers (12-15 jaar) binnen het vmbo. Het doel van dit programma is jongeren door middel van advies op maat (mentale en gedragsmatige) vaardigheden aan te leren waarmee ze op een effectievere manier om kunnen gaan met online én offline pestgedrag, en de gevolgen daarvan.

Zie voor **PRIMA**, **Kanjertraining**, **SWPBS**, **Omgaan met Elkaar** en **KiVa** de beschrijvingen onder preventieve programma's.

Curatieve programma's bij pesten in en om school

Interventie	Classificatie	Doelgroep
PRIMA	1	Basisschool (4-12 jaar)
Kanjertraining	4	Basis- en middelbare school (4-15 jaar)
SWPBS	1	Basis- en middelbare school (6-18 jaar)
Omgaan met Elkaar	*	Klas basis- of middelbare school (6-18 jaar)
Sta Sterk Training	1	Kinderen (8-12 jaar)
Alles Kidzzz	3	Kinderen (9-12 jaar)
Plezier op school	1	Jeugdigen (11-13 jaar)
Pestkoppenstoppen	*	Jeugdigen (12-15 jaar)
KiVa	3	Basisschool (4-12 jaar)

1 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'goed onderbouwd'

2 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens eerste aanwijzingen'

5 = erkend door de Erkenningscommissie Gedragsinterventies van Justitie

3 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens goede aanwijzingen'

4 = door de Erkenningscommissie Interventies erkend als 'effectief volgens sterke aanwijzingen'

* = Niet beoordeeld door de Erkenningscommissie Interventies

Ondersteuning nodig bij het inrichten van een preventie- en zorgarrangement?

In het nieuwe jeugdstelsel zijn gemeenten zelf verantwoordelijk voor een samenhangend en dekkend (zorg) aanbod. Een preventie- en zorgarrangement voor kinderen, jongeren en ouders is een lokaal of regionaal beschikbaar samenhangend pakket van algemene, preventieve en curatieve vormen van ondersteuning, zorg en hulp, waarvoor geldt dat het:

- ❖ het basisaanbod versterkt;
- ❖ goede ketensamenwerking bouwt rond kinderen, jongeren, gezinnen en basisvoorzieningen als scholen en opvang;
- ❖ een vroegtijdige aanpak realiseert van veelvoorkomende risico's en problemen rond opvoeding, ontwikkeling of opgroeien van de kinderen en jongeren;
- ❖ ernstige problemen bij kinderen, jongeren en ouders effectief aanpakt.

Het Nederlands Jeugdinstituut ondersteunt gemeenten en organisaties in de zorg voor jeugd bij het uitvoeren van vraag- en aanbodanalyses en het inrichten en organiseren van preventie- en zorgarrangementen. Kijk voor meer informatie op onze website en neem gerust contact op met een van onze medewerkers: www.nji.nl/gemeenten.

De in deze brochure opgenomen interventies zijn bedoeld als voorbeeld van een dekkend zorgaanbod van licht naar zwaar. De meeste interventies die we in deze brochure noemen zijn erkend door de Erkenningcommissie Interventies of de Erkenningcommissie Gedragsinterventies Justitie en op het moment van schrijven opgenomen in de Databank Effectieve Jeugdinterventies. Deze databank wordt beheerd door het Nederlands Jeugdinstituut. De databank bevat meer erkende interventies op dit terrein. Kijk voor een actueel en compleet overzicht in de databank: www.nji.nl/jeugdinterventies.

Behalve op informatie uit de databank baseerden we ons op informatie uit de volgende publicaties:

- ❖ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Veiligheidsmonitor 2012*. Den Haag/Heerlen: CBS, 2013
- ❖ Margreet de Looze e.a., *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. HBSC 2013. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2014
- ❖ Rob Sijbers e.a., *Sociale Veiligheid in en rond scholen. Primair (Speciaal) Onderwijs 2010 – 2014, Voortgezet (Speciaal) Onderwijs 2006 – 2014*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen, 2014

Meer informatie over wat werkt bij problemen met pesten is te vinden in het [dossier 'Pesten'](#) op de website van het Nederlands Jeugdinstituut.

Om gemeenten te ondersteunen bij het inrichten van een preventie- en zorgarrangement ontwikkelde het Nederlands Jeugdinstituut een reeks handreikingen die u kunt raadplegen.

In die reeks verschenen tot nu toe de volgende brochures:

- ❖ Van dwars gedrag tot gedragsstoornis
- ❖ Van enkelvoudig opvoedingsprobleem tot multiprobleemsituaties
- ❖ Van 'geen zin hebben in school' tot 'schooluitval'
- ❖ Van gekibbel tot (v)echtscheiding
- ❖ Van onrustig gedrag tot ADHD
- ❖ Van 'pedagogische tik' tot kindermishandeling
- ❖ Van plagen tot pesten
- ❖ Van sociaal onhandig tot autisme
- ❖ Van vaak gespannen tot angststoornis

Het Nederlands Jeugdinstituut ondersteunt gemeenten en organisaties in de zorg voor jeugd bij het uitvoeren van vraag- en aanbodanalyses en het inrichten en organiseren van preventie- en zorgarrangementen. Kijk voor meer informatie op onze website en neem gerust contact op met een van onze medewerkers: www.nji.nl/gemeenten.

© 2015 Nederlands Jeugdinstituut

Auteurs Irene van Bokhoven, Daan Wienke

Fotografie Marcel van den Bergh, Martine Hoving

Vormgeving Punt Grafisch Ontwerp

Nederlands Jeugdinstituut

Postbus 19221

3501 DE Utrecht

T (030) 230 63 44

E info@nji.nl

www.nji.nl